

Diversiteit in Nederland

Als in Nederland de maatschappelijke ontwikkeling van de laatste eeuw wordt geschetst, dan wordt dat vaak samengevat in een grote historische verschuiving van een verzuilde naar een geïndividualiseerde samenleving. Velen menen dat individualisering niet alleen een feit is dat met sociaalwetenschappelijk onderzoek zou kunnen worden vastgesteld, maar ook een overwinning die met politieke strijd is bevochten en moet worden gekoesterd.

De strakke, levensbeschouwelijke zuilen die de samenleving in parallelle gemeenschappen opdeelden, zo gaat de overbekende analyse, werden in de jaren zestig afgebroken om plaats te maken voor het autonome individu. Nederland wordt sinds die tijd gekenmerkt door een steeds grotere individuele vrijheid. Voor veel mensen - een aantal dat zeker niet beperkt blijft tot aanhangers van D66 - is dit niet zomaar een sociologisch gegeven, maar een grote ideologische verworvenheid. Als wens en werkelijkheid echter zo met elkaar zijn vervlochten, is het de taak van wetenschappers om sceptisch te blijven. Geeft deze voorstelling van Nederland als een geïndividualiseerde samenleving wel goed weer in wat voor wereld we leven?

Het antwoord is geen puur academische kwestie. De manier waarop maatschappelijk diversiteit wordt geconceptualiseerd, heeft grote gevolgen voor de manier waarop de overheid met diversiteit omgaat. Zijn mensen vooral individuen - stuifzand dat alle kanten op kan blazen en zich overal kan ophopen, om de metafoer van Kees Schuyt te gebruiken¹ - dan zou de overheid vooral moeten faciliteren dat burgers hun eigen leven op een zinnige manier kunnen vormgeven. Worden mensen nog steeds verregaand gevormd door de nationale, culturele of religieuze gemeenschappen waarvan ze deel uitmaken, dan ligt het voor de hand dat de overheid die gedeelde en gemeenschappelijke identiteiten een plaats geeft in haar beleid. Als de huidige tijd juist wordt geken-

merkt door onoverzichtelijkheid en dynamiek, door hybriditeit van identiteiten en door zowel individualisme als oriëntatie op de gemeenschap, moet de overheid dan misschien kiezen voor een flexibele combinatie van deze twee benaderingen?

Van ontzuiling naar hergroepering?

De verzuilde samenleving is goeddeels vervaagd. De structuren van de Nederlandse overheid zijn weliswaar nog grotendeels gericht op bemiddeling van traditionele tegenstellingen, maar de zuilen zijn nog maar een schim van de imposante maatschappelijke bewegingen die ze ooit waren. Daarmee is niet gezegd dat Nederland volledig het tijdperk van het individu is binnengetreten. Resten van de oude zuilen, met name de protestantse, staan nog overeind. Aanzienlijke groepen nieuwkomers houden vast aan hun islamitische of evangelische geloof en maken voorlopig niet de indruk hetzelfde proces van secularisering te doorlopen dat veel autochtone Nederlanders hebben ondergaan. Bovendien kan men zeggen dat met het verdwijnen van de verzuilde structuren niet een carnaval van verschillende manieren van leven is ontstaan. Individualisme kan niet zonder meer gelijk worden gesteld met individualiteit. Alexis de Tocqueville wees in de 19e eeuw al op de paradox dat individualisme niet zozeer leidt tot verscheidenheid, maar tot conformisme. Als burgers niet meer beschermt worden door vitale associatieve verbanden, dan staan ze als eenling volledig bloot aan de druk van de meerderheidsopinie.² Ook al hebben individuen meer keuzevrijheid, dan nog maakt men in de praktijk vaak precies dezelfde keuzen. De socioloog Jan

¹ K. Schuyt (2005), *De stuifzandsamenleving*, Amsterdam: Meulenhof, p. 146-148.

² A. de Tocqueville (1945, 1840), *Democracy in America*, Vol II, New York: Vintage Books, p. 9-13.

Willem Duyvendak en de historicus James Kennedy constateren zelfs dat Nederland voor het eerst geen land van minderheden meer is, maar een land met een progressief-liberale meerderheid en een aantal kleinere minderheden.³

Hebben we met die kleine minderheden dan te maken met de laatste stuip trekkingen van de levensbeschouwelijke associaties die Nederland lang domineerden? Is dit een achterhoedegevecht tegen het onverbiddelijke proces van individualisering en homogenisering? Die conclusie lijkt voorbarig. De verschillende culturele en religieuze groepen lijken juist een stevig steuntje in de rug te krijgen van de informatie- en communicatierevolutie die zich in de laatste decennia heeft voltrokken. Informatie- en communicatietechnologieën zijn van groot belang voor de manier waarop identiteiten worden gereproduceerd. De verzuiling van de samenleving ging niet toevallig gepaard met een parallelle segmentering van dagbladen, radio en televisie. Sinds de moderne tijd is een gemeenschap doorgaans een 'verbeelde gemeenschap', om de beroemde term van Benedict Anderson te gebruiken, een ingebeeld verwantschap van een grote groep mensen die elkaar niet kennen en nooit zullen ontmoeten.⁴ Om een dergelijke verbeelde gemeenschap vorm te geven en in stand te houden, zijn moderne informatie- en communicatiemiddelen van centraal belang en juist op dit terrein hebben zich revolutionaire ontwikkelingen voltrokken.

In zijn recente boek *Communication Power* schetst Manuel Castells deze grote veranderingen en wat ze voor de sociale wereld betekenen. Het medialandschap wordt gekenmerkt door een enorme concentratie en conglomeratie van media en door een verre gaande versplintering van de mediamarkt met communicatie van op maat gemaakte, eindeloos ge diversifieerde boodschappen voor zeer specifieke subculturen en zeer specifieke kijk-, luister- en leespublieken.⁵ Het enorme aanbod van media maakt het mogelijk kleine niches in de markt te bedienen en aan te sluiten bij de culturele en religieuze identiteit van kleine minderheden. Geografische verspreiding is daarbij geen belemmering meer. Turkse en Marokkaanse diaspora hebben bijvoorbeeld via de schotel of de kabel toegang tot hun eigen televisiekanalen en eigen nieuwsprogramma's. Ze kunnen hun eigen kranten lezen en op internet naar hun eigen radioprogramma's luisteren. Daarnaast heeft er volgens Castells een overgang plaatsgevonden van massacomunicatie naar massa zelf-communicatie. De media

zijn als het ware gedemocratiseerd. Individuele burgers kunnen op internet hun eigen gemeenschap stichten, hun eigen identiteit vormgeven, hun eigen beeld van de wereld projecteren zonder tussenkomst van gevestigde instituties en elites.

Door deze ontwikkelingen kunnen er clusters van gelijkgestemden ontstaan, met name op internet. Internet surfers worden voortdurend verder geholpen met meldingen als 'mensen die dit boek lazen, lazen ook...' of 'mensen die dit waarderen, waardeerden ook...'. Op deze manier worden mensen steeds weer uitgesorteerd en in homogene groepen verdeeld. De nieuwe communicatiemogelijkheden leiden er niet toe dat iedereen met iedereen praat, maar dat mensen vooral met soortgenoten in contact treden die hun culturele of religieuze achtergrond delen, dezelfde interesses, opvattingen en voorkeuren hebben. De vooraanstaande Amerikaanse rechtswetenschapper Cass Sunstein heeft empirisch aangetoond dat deze clustering van gelijkgestemden tot grotere groepshomogeniteit en extremere standpunten kan leiden. Mensen gaan zich afsluiten van meningen van andersdenkenden en van berichten die niet in het

Ook al hebben individuen meer keuzevrijheid, dan nog maakt men in de praktijk vaak precies dezelfde keuzen

wereldbeeld van de groep passen. Dit leidt tot groepen die intellectueel in een gesloten wereld leven en anderen slechter gaan begrijpen.⁶ Dit is niet alleen een proces dat zich in de Verenigde Staten afspeelt. Een rapport van ACB Kenniscentrum sprak over een nieuwe vorm van verzuiling, 'digitale verzuiling'.⁷ Het soort samenleving dat uit dit krachtenveld voortkomt, is er niet een die zich voegt naar een een-

- 3 J.W. Duyvendak & M. Hurenkamp (red.) (2004), *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*, Amsterdam: Van Gennep, p. 218; J.W. Duyvendak (2006), *De staat en de straat. Beleid, wetenschap en de multiculturele samenleving*, Amsterdam: Boom, p. 19 e.v. J. Kennedy, (2009), *Bezielende verbanden. Gedachten over religie, politiek en maatschappij in het moderne Nederland*, Amsterdam: Bert Bakker, p. 20 en 227.
- 4 B. Anderson (2006, 1983), *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism*, London: Verso.
- 5 M. Castells (2009), *Communication Power*, Oxford: Oxford University Press, p. 116.
- 6 C. Sunstein (2009), *Going to Extremes: How Like Minds Unite and Divide*, Oxford: Oxford University Press, p. 1-21.
- 7 L. Arts & E. Butter (2009), *Radicaal, orthodox of extremist? Achtergrondinformatie over radicalisering en polarisatie*, Haarlem: ACB Kenniscentrum, p. 49.

duidelijk sjabloon. Castells stelt vast dat nieuwe communicatienetwerken ruimte bieden voor een aantal culturele patronen, soorten identiteiten. Er is een kleine minderheid van kosmopolieten - internationale zakenlieden, kunstenaars, wetenschappers - die de nationale grenzen zijn ontstegen en deelnemer zijn geworden van een soort postnationale, kosmopolitische cultuur. Dit is een groep die in Nederland vaak met de Amsterdams grachtengordel wordt geassocieerd. Er zijn daarnaast nationaal gewortelde individualisten voor wie de nieuwe communicatienetwerken een wereld van vrije keuzes openen, van ideeën, consumptieartikelen en *brands*, waarin zij zich doorgaans als kuddedieren manifesteren en zich conformeren aan de voorkeuren van de meerderheid. Ook deze groep behoort tot de ontzuilde progressief-liberale meerderheid die Duyvendak en Kennedy beschrijven. Er zijn echter ook culturele en religieuze minderheidsgroepen voor wie de nieuwe technologie tal van kansen biedt zich rond een minderheidscultuur, religie of identiteit te organiseren en zich binnen een groep terug te trekken. De progressief-libe-

verschillende leefstijlen en visies op het goede leven. Zolang burgers zich niet van de gedeelde rechtsstatelijke waarden van de liberale democratie afkeren, zouden alle levensbeschouwelijke overtuigingen de staat even lief moeten zijn. Het probleem is echter dat de overheid met verschillende soorten diversiteit te maken heeft die lastig tot één noemer te herleiden zijn. Gelukkig is er in de rechtsstatelijke traditie een aantal manieren om met diversiteit om te gaan, een aantal mogelijkheden om neutraliteit vorm te geven.⁸

Ten eerste is er het idee van exclusieve neutraliteit. Als de overheid exclusieve neutraliteit nastreeft, probeert ze een onafhankelijke, neutrale instantie te zijn die zich niet mengt in levensbeschouwelijke kwesties en die vooral de vrijheden van iedere burger waarborgt en beschermt. Het is het idee van neutraliteit dat centraal staat in de Franse republiek met haar notie van *laïcité*. Het is het model van neutraliteit dat voorschrijft dat functionarissen in de rechterlijke macht geen religieuze symbolen mogen dragen of dat in openbare scholen geen kruisbeelden mogen hangen. Het is een vorm van neutraliteit die vooral goed tot zijn recht komt als het gaat om de bescherming van diversiteit in de privésfeer van de autonome burger die zelf zijn leven vorm geeft, maar die slecht uit de voeten kan met wat in Nederland wordt aangeduid met het maatschappelijk middenveld, publieke instituties die deze diversiteit in stand houden, zoals kerken, maatschappelijke organisaties, culturele verbanden en religieuze scholen. Deze organisaties kunnen in een strikt regime van exclusieve neutraliteit niet op steun van de overheid rekenen en worden zoveel mogelijk uit de publieke ruimte geweerd.

Een tweede manier om met diversiteit om te gaan, is met het model van inclusieve neutraliteit. Dit is het idee van neutraliteit dat ten grondslag lag aan het Nederlandse systeem van verzuiling. In een model van inclusieve neutraliteit is de staat geen afzijdige, neutrale instantie tussen de verschillende levensbeschouwelijke overtuigingen in de samenleving, maar een getrouwe afspiegeling van al deze overtuigingen. De staat probeert de publieke ruimte niet neutraal te houden, maar tracht er iedere geleding van de maatschappij in te betrekken en evenredig tot zijn recht te laten komen. Zo wordt het onderwijs niet zoveel mogelijk neutraal gehouden, maar wordt er gezocht naar een mix van levensbeschouwelijke scholen die ruwweg een proportionele afspiegeling zijn van de

Er is voor de overheid een aantal manieren om met diversiteit om te gaan

rale meerderheidscultuur van Nederland wordt soms door deze groepen onderschreven (en maakt dan deel uit van hun hybride identiteit) en soms juist aangevochten. De progressief-liberale meerderheid overheerst het beeld, maar we moeten de complexiteit niet uit het oog verliezen. Er is ook een aantal herkenbare minderheidsgroepen en netwerken die deels vervlochten zijn met de meerderheidscultuur en zich er deels juist tegen afzetten.

Voor deze veranderlijke en heterogene wereld is eigenlijk geen universele aanpak van de overheid denkbaar. Een dergelijke diverse diversiteit vraagt om een palet aan mogelijke benaderingen.

Inclusieve en exclusieve neutraliteit

De overheid moet, volgens de vrij breed gedeelde en ook in ons recht vastgelegde liberaal-democratische opvatting, neutraal blijven ten opzichte van al deze

⁸ W. van der Burg (2009), *Het ideaal van de neutrale staat. Inclusieve, exclusieve en compenserende visies op godsdienst en cultuur*, Den Haag: BJU.

verschillende levensovertuigingen in de samenleving. De publieke mediakanalen worden niet beheerd door een neutrale instantie zoals de BBC, maar worden gevuld met levensbeschouwelijk gekleurde programma's van omroepverenigingen die verschillende groepen in de samenleving vertegenwoordigen. Deze notie van neutraliteit past het best bij de omgang met diversiteit op het collectieve niveau van groepen.

Het idee achter deze notie van neutraliteit is dat een vrije samenleving gebaat is bij een vitale *civil society*, een veerkrachtig maatschappelijk middenveld van eigenstandige organisaties die een wezenlijke bijdrage leveren aan de ontwikkeling van hun leden tot vrije burgers. Het behoort vanuit dit perspectief tot de taak van de overheid het werk van deze organisaties te ondersteunen en faciliteren.

Deze vorm van inclusieve neutraliteit kan ook nog een stap verder gaan met de notie van compenserende neutraliteit. Als bijvoorbeeld een groep zo klein is dat ze niet of alleen tegen hoge kosten in staat is haar identiteit in stand te houden met een eigen school of eigen culturele activiteiten, dan kan het vanuit de overheid in uitzonderingsgevallen gerechtvaardigd zijn zo'n groep met extra middelen te ondersteunen. Het vrij kunnen leven op basis van eigen culturele of religieuze opvattingen en identiteit kan voor burgers van wezenlijke waarde zijn en vanuit dat oogpunt kan het legitiem zijn een minderheid extra te ondersteunen. Compenserende neutraliteit verschuift de aandacht van het uitgangspunt naar de doelstelling van beleid en regelgeving. Wat belangrijk is, is niet een gelijke proportionele verdeling van middelen gebaseerd op de getalsmatige omvang van verschillende levensbeschouwelijke groepen in de samenleving, maar een gelijk niveau van faciliteiten en diensten voor iedere minderheidsgroep, ongeacht de verschillen in kosten die dat voor grote en kleine groepen met zich meebrengt: extra steun voor Friese boeken om te zorgen dat ze op de markt even duur zijn als Nederlandse boeken, de mogelijkheid om vrij te nemen op niet-christelijke religieuze feestdagen en subsidie voor vrouwengroepen uit migrantenkringen om hun dubbele achterstanden in te lopen.

De eenzijdigheid van inclusieve en compenserende neutraliteit is dat beide zich vooral op groepen van burgers en op groepskenmerken van individuele burgers richten. Omgekeerd is de eenzijdigheid van exclusieve neutraliteit dat men groepen en groepskenmerken juist buiten beschouwing laat, ook waar die voor het welzijn van burgers van groot belang zijn.

Zonderlingen, buitenstaanders, ongeorganiseerde en onafhankelijke eenlingen kunnen in het model van inclusieve neutraliteit slechts moeilijk een plaats worden gegeven. Ze kunnen nauwelijks op een evenredige manier aanspraak maken op de middelen van de overheid. In een systeem van inclusieve neutraliteit beziet de overheid de burger vooral als lid of representant van een groep, kerk of levensovertuiging.

Omstandigheden en identiteiten

De noties van inclusieve en exclusieve neutraliteit zijn verschillende benaderingen van maatschappelijke diversiteit die zich moeilijk in een coherente en eenduidige aanpak laten verenigen. Uit het oogpunt van theoretische eenvoud en conceptuele zuiverheid zou het ongetwijfeld beter zijn voor één van de twee modellen te kiezen. Toch is er een aantal goede redenen om beide perspectieven te handhaven en pragmatisch, van geval tot geval, tussen de verschillende vormen van neutraliteit een afweging te maken. Ten eerste, omdat de perspectieven niet altijd en overall even bruikbaar zijn. Als we bijvoorbeeld denken aan de wenselijkheid van religieuze symbolen in een rechtszaal, dan ligt de toepassing van de notie van exclusieve neutraliteit het meest voor de hand. De rechtszaal is een neutrale publieke ruimte, dus geen kruisbeeld aan de muur of Koranteksten op het meubilair. Als we hier het principe van inclusieve neutraliteit zouden volgen, zouden alle religies en alle seculiere levensovertuigingen symbolisch vertegenwoordigd moeten zijn. Dat is onpraktisch en zou een potsierlijk resultaat opleveren. Bij subsidies voor scholen of culturele activiteiten of voor maatschappelijke activiteiten georganiseerd door organisaties met een religieuze grondslag, ligt een inclusieve benadering voor de hand. Dan kan immers proportioneel geld worden toebedeeld op basis van het aantal leden of cliënten van de verschillende organisaties. Wanneer burgers een vrije keuze hebben tussen levensbeschouwelijke en cultureel verschillende organisaties in het maatschappelijk middenveld, bevordert dit vaak beter hun welzijn dan wanneer er alleen organisaties bestaan die blind zijn voor de culturele en levensbeschouwelijke eigenheid van hun cliënten. De tweede reden waarom een benadering die inclusieve en exclusieve neutraliteit in zich verenigt de voorkeur verdient, hangt samen met het gegeven dat diversiteit in onze tijd vaak hybride is, op tenminste twee manieren. Ten eerste is diversiteit naar zijn vorm hybride. Identiteiten kunnen sterk individueel

zijn, de uiting van een onafhankelijke creativiteit. Dit is individualistische diversiteit en komt het zuiverst tot uiting in de uniciteit en onafhankelijkheid van de vrijdenker, nonconformist of *dandy*. Voor veel mensen is deze onafhankelijkheid te hoog gegrepen. Zij geven vooral vorm aan hun individuele keuzevrijheid door te kiezen voor de breed gedeelde liberale consensus die Nederland sinds de jaren zestig kenmerkt. Hun uniciteit beperkt zich grotendeels tot individueel gekozen en beleefde levensbeschouwing of *lifestyle*. Identiteiten kunnen echter ook een collectief karakter hebben. Ze kunnen in het teken staan van de voortzetting van religieuze of culturele tradities, waarin mensen zijn opgegroeid. Dit is traditionele diversiteit. Hieronder vallen traditionele organisaties en instellingen van het maatschappelijk middenveld, voorzover ze nog functioneren. Tot slot zijn er nieuwe vormen van groepsvorming die zonder de communicatie- en informatietechnologie niet zouden kunnen bestaan, de digitale of netwerk diversiteit. Voor deze groepsvorming zijn geografische spreiding en nationale grenzen geen obstakel. Mensen kunnen elkaar door de nieuwe technologie gemakkelijker vinden. Ze kunnen met elkaar communiceren en delibereren. Ze hebben overal ter wereld toegang tot de informatie van massamedia die specifiek op hun nichegroep is toegespitst. De aanwezigheid van deze verschillende vormen van diversiteit heeft het op zijn beurt gemakkelijker gemaakt voor burgers een identiteit te ontwikkelen die

naar zijn aard hybride is. Dit is een tweede vorm van hybriditeit, de materiële hybriditeit van identiteit. Een Marokkaanse Nederlander kan zich in Nederland inzetten voor het CDA, de massamedia van zijn land van herkomst actief raadplegen en zich op internet mengen in debatten over de islam. Een Surinaamse Nederlander kan een trouwe kijker zijn van *Hour of Power* van de Crystal Cathedral (overigens onderdeel van de Amerikaanse nazaten van de Nederlands Gereformeerde Kerk), zich actief inzetten voor de Surinaamse gemeenschap in zijn woonplaats en op internet een blog bijhouden waarin hij voor een immigratiestop pleit. In de tijd van de verzuijing omvatte identiteit alle aspecten van het leven, van de kerk tot de politieke partij en van de krant tot de sportvereniging. In de huidige tijd hebben burgers geen eenduidige identiteit, maar een verzameling van ongelijksoortige deelidentiteiten die op verschillende plaatsen relevant zijn. Het is onmogelijk dit onoverzichtelijk en rijk geschakeerd spectrum van culturele en religieuze identiteiten in één sjabloon te persen. Een dergelijke diverse diversiteit vraagt om de Nederlandse polderdeugden van schikken en plooiën. We zijn daarbij niet zonder houvast. De uitgangspunten van inclusieve, exclusieve en compenserende neutraliteit geven een leidraad voor de oplossing van de problemen van onze veelvormige, multiculturele en multireligieuze samenleving. Dat is geen blauwdruk, maar wel een bruikbaar instrumentarium. ■

De regio Liemers

De beeldvorming over de Liemers, een regio in Oost-Gelderland, is (of was) in het algemeen niet erg positief. De streek werd lange tijd gekarakteriseerd als een ouderwetse, achtergebleven samenleving waar de economische modernisering maar langzaam doordrong. In deze regio zouden, langer dan elders in Nederland, nog feodale gewoonten hebben geheerst en de lagere adel zou vanuit haar versterkte hofsteden het voor het zeggen hebben gehad. In zijn proefschrift *Sporen van moderniteit. De sociaal-economische ontwikkeling van de regio Liemers (1815-1940)* (Hilversum: Verloren, 2010, ISBN 978 90 8704 161 8) houdt Jan Smit dit beeld tegen het licht. Ofschoon in een aantal Liemerse gemeenten de adellijke en patriarchaal-familiaire invloed onuitroeibaar was en een taaië invloed op de bestuurscultuur uitoefende, kwam ook in die streek de modernisering op gang. De auteur concludeert dat de traditionele elite in deze overwegend katholieke regio uiteindelijk geen remmende factor in het moderniseringsproces is geweest. Interessant is de strijd geweest tussen enkele katholieke clans, de familie Van Hugenpoth tot Aerd en de familie Van Nispen. De illustratie toont de verkiezingsstrijd van de kiesvereniging *Lobith Vooruit* tussen beide families in 1870.

